

Wieder Ernő

Életrajz

Wieder Ernő Munkácson él feleségével egy ötemeletes panelházban, a város központjától nem messze. Középtermetű és vékony alkatú ember, beszéde világos, választékos, mozgása korához képest igen fürge. Szereti szülőhelyét, Munkácsot, s bár testvére és gyermekei mind elhagyták ezt a helyet, ő itt maradt. Ápolja a zsidó hagyományokat, ez abban is megnyilvánul, hogy gyűjti a zsidósággal kapcsolatos emlékeket. Az évek során mindenféle tárgyakat, fényképeket, könyveket, újságokat kutatott fel a témában, szívesen mutatja őket a látogatóknak. Naponta eljár a zsinagógába, a munkácsi hitközség egyik központi figurája.

Édesapám Máramarosszigeten született, 1892-ben. Aztán eljött onnan, de a nagyszüleim Máramarosszigeten maradtak. Nem tudom, hogy nagyapa mikor született, de legalább huszonöt-harminc évvel apám előtt, szóval a nagyszüleim a tizenkilencedik század közepén születhettek. Mint gyerek, egyszer voltam Máramarosszigeten, négy-öt éves lehettem, amikor apu elvitt oda, homályosan emlékszem. Nagypámat Wieder Mendelnek hívták, kereskedő volt. Az első világháború után a nagyszüleim már nem éltek, úgyhogy keveset tudok róluk.

Édesapámnak több testvére is volt. Szlovákiában élt egy nővére, aki Katzhoz ment férjhez, két fia született, Misi és Géza. A háború után találkoztam velük Prágában. Géza orvos volt, Moravská Ostrava mellett [Ostrava (Moravská Ostrava, Märischostrau) – észak-morvaországi ipari város (feketeszén-bányászat, kohászat, kokszolók, hengerművek, bányagépgyártás stb.). 1890-ben 19 200, 1910-ben 36 800 lakos. (Ma: Csehország, korábban Csehszlovákia, 1919 előtt: Osztrák-Magyar Monarchia.) – A szerk.], a Misi mérnökként dolgozott egy orvosi műszergyárban, Prágában lakott. Háború után még összejöttünk velük. Közepesen vallásosak voltak, olyan modern zsidók, nem bigottak, és nem istentagadók. Családjuk nem volt. Már meghaltak mind. Idősebbek voltak nálam sokkal.

Anyai részről tudok sokkal többet. Édesanyámat minden ide kötötte, Munkácshoz. Évszázadokon át itt élt a család, nem is tudom, öt, hat, hét, nyolc vagy hány nemzedékre visszamenőleg, az 1700-as, 1800-as évektől mind itt volt.

Az ő családjából még a dédmamámra is emlékszem, a Záli nénire. Értelmes, intelligens dédmama volt. Emlékszem a vacsorájára: egy pohár hideg fehérbort ivott, és megevett hozzá egy forró zsemlét, ami még gőzölgött. Kilencvenhárom éves korában halt meg, 1931-ben vagy 1932-ben. Ő Bergerné néven szerepelt, a férje Berger volt, a Záli pedig az Elisabeth rövidítése. A férjét, Berger dédapámat nem ismertem személyesen, de azt tudom, hogy terménykereskedő volt. Lovakkal, szénával, szalmával foglalkoztak. Az első világháborúban még a katonaságot is ők látták el, a katonaság takarmányt vásárolt náluk, azzal etették a lovakat. Dédapámék vallásosak voltak, magyarul, németül és jiddisül beszéltek.

Az ő gyerekük volt a nagymamám, Tobe néni, rá jól emlékszem, ő velünk lakott Munkácson. Tobe galambot jelent. Nem tudom pontosan, hogy Tobe nagymama mikor született, azt hiszem, lehetett legalább 1870-es. Volt egy öccse, aki kiment Amerikába, a fia, Harold Berger Amerikában a

haditengerészetnél szolgált. Én gyerek voltam, amikor 1927-ben vagy 1928-ban volt itt, Munkácson engem meglátogatni. Ő is Berger volt, a nagyanyám öccsének a fia.

Nagymamám Wettenstein lett, mert Wettensteinhoz ment feleségül. És így anyu persze Wettenstein lány volt. Anyai nagyapámat nem ismertem, ő hamarabb meghalt. Wettenstein Mózesnak hívták, terménykereskedő volt. Tobe nagymama 1937-ben vagy 1938-ban halt meg, valamikor hatvanöt és hetvenéves kora között, nem emlékszem pontosan. Szóval a nagymamámat és a dédnagymamámat ismertem, ők vallásosak voltak. Náluk otthon mindig kóser volt az étkezés. Kendőt, parókát viseltek, hosszú ujjú, földig érő ruhában jártak.

Édesanyám 1890-ben született Munkácson, a lánykori neve Wettenstein Lenke volt. Több testvére is volt, születési sorrendjüket nem tudom. Édesanyám testvérei is vallásosak voltak, akkor bizonyos fokig mindenki vallásos volt. Az egyikük volt Blanka, aki Galambosra, egy Szolyva melletti faluba ment férjhez [Galambos (Holubina) – kisközség volt Bereg vm. Szolyvai járásában, 1890-ben 1000, 1910-ben 1300 rutén és német lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Blanka férje kocsmáros volt Galamboson. Volt egy testvére, Margit, aki Újfehértón élt, Újfehértó Debrecen és Nyíregyháza között van [Újfehértó – nagyközség volt Szabolcs vm.-ben, 1891-ben 7900, 1910-ben 10 600, 1920-ban 11 800 lakossal. – A szerk.]. Margit férje pék volt. A fiútestvére, Wettenstein Hugó Szatmárra [Szatmárnémetibe] nősült, Rózsika volt a felesége. Hugó bácsi Szatmáron [Szatmárnémetiben] lakott, Erdélyben az 1920-as, 1930-as években. Kereskedő volt. Rózsi néni csak otthon munkálkodott.

Édesanyám testvérei: Blanka, Margit és Hugó mind elpusztultak Auschwitzban, egy se jött vissza. A gyerekeik visszajöttek. A Blanka néni fia visszajött, Clevelandben lakik most, Amerikában, Martinnak hívják. Martinnal többször találkoztam, mert amikor voltam Kanadában, akkor mindig találkoztunk. Sőt, 1990-ben, mikor voltam legutóbb, akkor voltam nála tíz napig vendégségben is Clevelandben. Martin nővére, Gráci, Izraelben lakik. Margit családjából ketten jöttek vissza, csak a gyerekek. Egyikük volt Hugó, akit mi Hékanak nevezünk. És volt még a nővére, a nevére nem emlékszem. Mind a ketten Netanján laktak, a nővére már meghalt, de Héka él a mai napig. Hugó bácsinak egy fia volt, az visszajött. Hugó bácsi és a Rózsi néni nem jöttek vissza, ők Auschwitzban meghaltak. A fia, Imre Izraelben fogorvos a mai napig, három-négy évvel fiatalabb nálam. De nincs vele kapcsolatunk.

A szüleim az első világháború alatt ismerkedtek össze. Édesapám részt vett a háborúban mint az Osztrák–Magyar Monarchia katonája [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában]. Ahogy megkezdődött a háború 1914-ben, már behívták, és négy évig volt a hadseregben, 1914-től 1918-ig. Később mesélt nekünk az akkori időkről. Sokat harcoltak a Po folyónál, Olaszországban, ott nagy harcok voltak az osztrák–magyar hadsereg és az antant között [Antant – az I. világháborúban győztes, a központi hatalmakkal szemben álló katonai-politika szövetség. Eredetileg az 1904-es brit–francia egyezményt nevezték entente cordiale-nak ('szívélyes egyetértés'), amelyben megállapodtak gyarmati érdekszférák elhatárolásáról. Az elnevezést aztán kiterjesztették az 1891–93-as francia–orosz katonai egyezményre, ill. az 1907-es brit–orosz egyezményre kialakult tömbre. Formális katonai szövetséggé lényegében 1914-ben vált. Az I. világháborúban csatlakozott hozzá Japán, Portugália (1914), Olaszország (1915) és Románia (1916). 1917-ben belépett az USA is, és ezzel az addigi elnevezés (Szövetséges Hatalmak) Szövetséges és Társult Hatalmakra változott. – A szerk.]. Aztán később az ezredüket ide, Munkácsra vezényelték. Akkor az volt a

szokás, hogy a zsidó katonákat minden szombaton kiengedték zsidó családokhoz, hogy a sábbatot, a szombati ebédet ott töltsék. Egy ilyen ebéd alkalmával ismerkedett meg édesapám édesanyámmal. 1918-ban, mikor vége lett a háborúnak, apámat leszerelték, elment Máramarosszigetre, de már januárban, 1919-ben eljött ide, Munkácsra, és feleségül vette anyámat. Apu két évvel fiatalabb volt anyunál, de nagyon szép életet éltek, föl is neveltek öt gyereket, minden oké volt!

A családban öt fiú született. Én a harmadik voltam, kettő előttem, kettő utánam. Az első három fiú egymás utáni években született, és mind februárban. Az idősebbik bátyám 1920-ban született, a neve zsidóul Mendel, magyarul Menyhért volt, csehül Menifár néven anyakönyvezték, mi Melinek szólítottuk. A fiatalabbik bátyám, Miklós, zsidó nevén Mojse, 1921-ben született, csehül Mikulás néven anyakönyvezték. Én 1922. február elsején születtem, a magyar Ernő nevet kaptam, ami csehül Arnost, ez lett a hivatalos nevem. A zsidó nevem héberül Cvi, ami szarvast jelent, jiddisül Hersi. A nagyobbik öcsém 1923-as volt. Ő már nem februárban, hanem decemberben született. Zsidóul úgy hívták, hogy Chaem, magyarul pedig Andornak. Becenevén Hámi. Az utolsó gyerek már 1927-es, Kálmán. Ő zsidóul is Kálmán, és magyarul is Kálmán. Volt egy lány is, Kálmán ikertestvére, de ő csak egy hetet élt. Nem sikerült, hogy lánytestvérem is legyen.

A családuk magyar ajkú család volt, még a régi Osztrák–Magyar Monarchiából adódóan. Otthon magyarul beszéltünk, jiddisül már csak a héderben tanultam meg. De anyu is tudott, apu is tudott, mi is tudtunk, minden fiú tudott jiddisül. Csehül pedig akkor tanultunk meg, amikor elkezdtünk iskolába járni, mert cseh iskolába jártunk [lásd: Kárpátalja; Első Csehszlovák Köztársaság].

Délelőtt cseh iskolába jártam, aztán hazamentem, megebédeltem, és délután jártam a héderbe. Cseh elemibe, polgáriba jártam, aztán érettségiztem [A polgári iskola Csehszlovákiában sem adott érettségit. Lásd: Polgári iskolák Csehszlovákiában (a második világháború előtt). – A szerk.]. Azt is, ezt is tanultam. A cseh iskolában mindent tanultunk: nyelvtant, történelmet, földrajzot, kémiát, fizikát, mindent, már a későbbi osztályokban. A testvéreim is cseh iskolába meg héderbe jártak, mindegyik gyerekre vonatkozott, hogy délig jártunk a cseh iskolába, délután a másikba. Szigorúság volt mindenhol, ott is meg itt is. És otthon is. A héderben tanultuk a Tórát, tanultuk, hogyan kell viselkedni, hogy kell enni, inni [Arra utal, hogy mikor és mihez milyen áldást kell mondani, milyen imák fűződnek az étkezéshez, a rituális kézöblítés módja, rendje stb. – A szerk.]. Milyen imát kell ekkor mondani, milyen imát kell akkor, ezeket a zsidó törvényeket. A héderben szigorúak voltak a tanárok, és nagy volt a fegyelem. Előfordult a verés is abban az időben. A tanárnak oda kellett tartani az ujjamat, rávert a pálcával [Ezt hívták „körmösnek”. – A szerk.], ha valamit nem csináltam jól.

A héder után még tanulni kellett, megcsinálni a leckéket. Úgyhogy el voltunk foglalva egész nap. Ritkán sikerült kimenni a futballpályára a labdát rúgni. De azért futballoztunk meg pingpongoztunk. Meg lingároskodtunk is. Például nyáron loptunk almát, loptunk szilvát, vagy meghúzgáltuk a lányok copfját, az is lingároskodás.

Munkács belvárosában, a Dankó Pista utcában laktunk. Abban a házban ismerkedtek meg a szüleim az első világháborúban, és ott is születtem. Munkácson a zsidóság főképp a Zrínyi utca, Zsidó utca, Dankó utca, Kossuth utca környékén lakott. Ezekben az utcákban minimum hetven-hetvenöt százalék zsidó lakott. De semmi bajuk nem volt a többi szomszédal, aki nem volt zsidó, a keresztényekkel. Voltak magyarok, szlovákok, ruténok – semmi bajunk nem volt velük. De

igyekeztek koncentrálni. Én voltam például New Yorkban, ott van kínai negyed, van szerb negyed, van olasz negyed, azok is ott egyben igyekeznek valahogy lenni. Ugyanúgy voltunk mi is Munkácson. Voltak jobb utcák, voltak rosszabbak, voltak tisztább utcák, vagy nem annyira. Attól függött, hogy milyen kontingens lakott az utcában, az individuumból, az emberektől függött. Főként egyedülálló földszintes házak, saját házak voltak. Emeletes ház csak a központban volt, meg egyes helyeken. És voltak még olyan földszintes házak, ahol az udvar két oldalán laktak, ott volt négy-öt lakás. Mi 1934-1935 körül elköltöztünk a Dankó utcából, saját házat építettünk a kertvárosban.

Nem is tudom, hogy a családnak ortodox vagy neológ volt-e. Mindenesetre nem voltunk nagyon ortodoxok, mert apám modern ember volt, szakáll nélkül, pajesz nélkül. Édesanyám is modernül öltözködött. Parókát, kendőt nem viselt állandóan, persze ha ment a templomba, föltette a kendőt. Ott nem lehetett kendő nélkül lenni. A szüleim polgári ruhában jártak, nem feketében. A fiúknak volt egy egész picike pajeszuk, azt megkövetelték, a zsidóság ehhez ragaszkodott. Mert akkor Munkácson volt tizenhatezer zsidó, mondjuk, tizenkétezer volt ebből nagyon vallásos. Mi, akik nem voltunk annyira vallásosak, igyekeztünk valamiben egy kicsit illeszkedni, hogy ne szóljanak meg.

Azért a zsidóságot, a vallást tartottuk. Otthon mindent megtartottunk, kóser étkezés volt [lásd: étkezési törvények]. Péntek este és szombaton jártunk apuval a templomba. Hétköznap nem jártunk, akkor mindenki el volt foglalva, dolgoztak, iskolába jártunk. Édesanyám ünnepekkor járt a templomba, pénteken, szombaton csak a férfiak mentek. Édesapám minden szombaton elvitt minket a templomba, de volt, hogy ellógtunk, akkor ki is kaptunk. Az is előfordult, mert hát a fiatalok az fiatalok! A szombat általában így zajlott: reggel fölkelünk, megreggeliztünk, elmentünk a templomba, mikor kijöttünk a templomból, ebéd volt. A délután szabad volt, se iskola, se semmi, mert szombat-vasárnap iskolába nem jártunk.

Szombaton mindig volt ünnepi ebéd, nem olyan hétköznapi, nagyon sokszor volt töltött hal [lásd: halételek], tojás. Sok csuka volt a Latorca folyóban, kifogták, eladták, megvettük, megcsinálták. Csináltak töltött halat belőle, nagyon finom volt. Utána volt leves, meg volt még olyan ejer mit cvibel, ez tojásos hagyma. Emlékszem, anya hogy csinálta: kemény tojás, hagyma megvágva, megsózva, kinyomva. Volt még csólent, az olyan paszulyos, húsos étel, azt pénteken délben elvitték a pékhez, betették a kemencébe, és szombat délig fokozatosan, lassan sült meg. Meg kugli, olyan krumplis étel, szintén agyagedényben, az is abban sült péntek déltől, délutántól egészen szombat délig, akkor hozták haza. Emlékszem a töltött nyakra, a nyakat megtöltötték, fent bevarták és az főtt a levesben [Libanyakat töltöttek meg, ez volt a halsli. – A szerk.]. Szombatra még anyám rendszerint főtt krumpliból hemzlit csinált. A hemzli gömbölyű, és olajban kisütik. A hemzli oroszul álágyi, magyarul meg kézlinek nevezték [Jiddisül nevezik hremzlinek is. – A szerk.]. Nyáron okvetlen volt egy görögdinnye, olyan tizenkét-tizenöt kilós legalább, mert hát voltunk otthon sokan. Betették a kútba, hogy hideg legyen, aztán kivették.

Minden kóser volt otthon, az biztos. Ha ettünk húst, utána hat órát nem volt szabad tejest enni. Tejes után, ha jól emlékszem egy óráig vagy fél óráig nem volt szabad húst enni [Hogy mennyi időnek kell eltelnie hús és tejnemű fogyasztása között, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a

szájöblítést követően következhet húsos étel. – A szerk.]. Külön volt a tejes és külön a húsos edény, összekeverni nem volt szabad. Ezek a szabályok a nagyszüleimnél és a szüleimnél is nagyon szigorúan be voltak tartva. Voltak ételek, amik kimondottan ünnepekhez tartoztak. Sávuoatra például mindig tejes ételt, rizst, derelyéket készítettek. Húsvétra [Pészah] meg kenyér nem volt a zsidóknak, csak pászka.

Akkoriban a tyúkot, a libát vagy a kacsát a metszőhöz [sakter] vitték. Mi a Dankó utcában laktunk, a következő utca volt a Zsidó utca, ott volt a metsző, mindenki odavitte a baromfit. A metszőhöz hol az egyik gyerek, hol a másik gyerek vitte a baromfit, vagy anyu, apu, sorban. Ott levágták, emlékszem, a lábak össze voltak kötve, lábánál kötve föltették a kampószögekre, hogy a vér folyjék ki teljesen. Volt ott egy nő meg egy férfi is, ha akartam és megfizettem, le is fosztották, simán vihettem haza. Ha nem, akkor meg otthon megcsinálta az ember. Emlékszem, amikor hazavittem a tyúkot, fölbontották, aztán kipucolták a beleket, amit ki kell belőle dobni, utána jól lemosták [A jól leöblített húst fél órára langyos vízbe kell áztatni, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. – A szerk.]. Volt otthon olyan fonott deszkaféle, ovális alakú, nem gyékény volt, hanem valami hasonló, nád vagy ilyesmi, arra rá kellett tenni. Megsózták [De előtte ismét le kell öblíteni, kiszedni belőle az inakat és bevagdálni. – A szerk.], talán két órát úgy hagyták, hogy a hús álljon a sóban. A só kiszívja a vért, mert vért nem szabad enni a zsidó törvények szerint. Utána jól megmosták [„Szabályosan” egymás után háromszor kell a húst leöblíteni. – A szerk.], hogy a vért és a sót lemosás. És akkor már azt lehetett készíteni, főzni, sütni akárhogy. A metszőnél ünnepek előtt sokan voltak, egy húsvét, egy Sávuoat előtt. De így hétköznap nem voltak sokan. Nem mindenkinek volt pénze, hogy tyúkot vásároljon. Mi nem éltünk gazdagon, de nem is éltünk szegényen, közepesen. Minden szombatra megvolt, ami kellett: töltött hal, csólent meg a kugli, a hús meg minden, bor.

Gyermekkoromban kedvenc ünnepem volt a Pászka [lásd: Pészah]. Abban az időben itt, Munkácson volt több pékség, amelyik sütött pászkat. Mert a pászkasütés különleges procedúra. Nem csak különleges procedúra, de nagyon szigorúan szabályozzák [lásd: smire macesz]. Mikor ültették azt a búzát, már attól kezdve volt valamilyen felügyelete. És amikor sütötték azt a pászkat, kézzel gyúrták, világos, gömbölyűre. Minden zsidót, akinek volt szabadideje, megkértek, jöjjön segíteni, mert kevés volt a munkaerő. Vagyis munkaerő volt elég, csak nem volt pénz fizetni a munkát. Mindenki önkéntesként ment besegíteni. Mi, gyerekek is mentünk, cipeltük a zsákot, a vizet. Nem emlékszem, hány korona volt akkor egy kiló pászka. Szegényeknek adtak ingyen, a tehetősebb többet fizetett. Húsvétkor pászkból csináltak mindent. Volt a pászkaliszt, abból lehetett gombócot csinálni a levesbe. Anyu pászkból sok mindent tudott csinálni. Tortákat sütött. Maceszgombócot tett a levesbe. Mindenféle dolog készült pászkból, mert kenyeret nem volt szabad enni, a házban se volt!

Húsvét előtt elő volt írva, hogy a házban ne maradjon egy morzsa sem. Volt ilyen tisztítás, olyan tisztítás [lásd: homecolás]. Emlékszem, voltak azok a nagy tollak, a libatollak, azzal mindent kellett seperni. Húsvétkor hét napon át egy darab kenyér nem lehetett a házban [A diaszpórában nyolc napos a Pészah. – A szerk.]. A takarításban mi nem vettünk részt, fiúk, mert nálunk mindig volt cseléd a házban, ahogy az akkor szokás volt. Anyu csinálta, meg a nagymama csinálta, amíg élt.

Amíg be nem áll a Pészah, a húsvét, addig nem szabad pászkat enni, hiába vette meg, mondjuk, az ember már tizedikén, ha huszadikán lesz húsvét, akkor az előtt nem szabad enni a pászkat. És első

este evés előtt fél óra imát muszáj ledarálni, utána szabad csak pászkat enni. Pészahkor este, ima után csinálják a széderestet. Hosszú ima megy ott, elmesélik részletesen, hogy volt az egyiptomi kivonulás. A hosszú este elhúzódik, ez a rend, a gyerekek föl kell tegyenek kérdést [lásd: má nistáná], apu válaszol, hogy milyen volt az a kimenetel Egyiptomból, és hogy volt a kimenetel. Ahogy le van írva a Tórában. Ott vannak bizonyos dolgok, például kell tormát enni, és kell hároszetet enni, ez alma és dió keveréke. Húsvét este van az áfikómen. Vacsora előtt három pászkat vesznek ki [Három, kendővel külön-külön betakart macesz van a széderadó családfő előtt: a három macesz Izrael három részét jelképezi: Kohént, azaz Áron ivadékait, Lévi leszármazottait és Jiszráélt, azaz Izrael többi gyermekét. – A szerk.]. A középsőt kettétörök, azt az apa eldugja valahova, és a kisgyerekeknek kell megtalálnia. Ha megtalálja, akkor nem adja oda, csak akkor, ha ígérnek neki valamilyen ajándékot. Kiváltják tehát. Ezt most is így csinálják. Az változó, hogy ki mit kér. Akkoriban, ha gazdagok voltak, fényképezőgépet kértek vagy biciklit, futball-labdát. Én pingpongfelszerelést kértem, mert azt nagyon szerettem. Vagy futball-labdát, mert a futballt azt nagyban űztem.

Gyerekkoromból emlékszem a Szukotra, a sátoros ünnepre. Amikor elköltöztünk a kertvárosba, ahol apu épített egy házat, a házban, a hallban le lehetett nyitni a tetőt. Mert Szukotkor sátrakban kell ülni. Úgy csináltuk, hogy föltettük ott a szárított tengeri gallyakat, és ez volt a szuká, bent a házban, kényelmesen.

Emlékszem a Purimra, játszottunk, forgattuk azt a micsodát [trenderli]. Aztán maszkokat öltöttünk, jártunk ide-oda, mindenre emlékszem. Mi, gyerekek, összevissza bolondoztunk, tettettük magunkat, hogy mi vagyunk a királyok [lásd: Purimspiel]. Volt királynő is. Színházi előadásokat csináltunk, mindenfélét. Mint általában szokás.

Jom Kipurkor egész nap a templomban ül az ember. Nem eszik, nem iszik. Egy bizonyos kortól [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. De böjtölnie csak akkor kell az embernek, ha ez semmiben sem veszélyezteti az egészségét. Ezért gyerekeknek, betegeknek és időseknek nem kötelező böjtölniük. – A szerk.]. De volt, hogy megsértettük, és ettünk. Elmentünk valamelyik lebujsba, a hentesüzletbe hátulról, hogy senki se lásson! És ott jól laktunk disznóhússal, amit nem szabad enni a zsidóknak. Császárhúst vagy valami mást ettünk, linkeskedtünk.

Édesapám kereskedelmi utazó volt, prágai cégeknél dolgozott. Kárpátalja és Kelet-Szlovákia, még Kassán túl is, az ő részlege volt. Két cégnél volt, az egyik a Nathan Eisler, egy zsidó cég, a másik a Waldess cég. A Nathan Eisler déligyümölcsökkel foglalkozott, vagonszámra szállítottak Afrikából, Délkelet-Ázsiából rizst, mogyoróféléket, úgy hívták ezeket németül, hogy kolonialwaren, gyarmatáru. A Waldess cég pedig apró fémdolgokat szállított, zsilettet, borotvát, hajcsatot stb. Apám ezt a két céget képviselte, és ezzel jól keresett, kellett is keresni, öt fiú volt a háznál. A bátyáim is mind tanultak, érettségiztek [Ő is, bátyjai is polgári iskolát végeztek. Ha volt is Csehszlovákiában, az úgyszintén elemi iskolát követő, négyéves polgári iskola végén valamilyen záróvizsga, az nem volt azonos a nyolcosztályos középiskolát követő érettségi vizsgával. – A szerk.].

Az apám folyton utazgatott, de sokat dolgozott itt, a városban is. Mivel nagykereskedő volt, vagonszámra adta el az árut. Közben sokat kellett utaznia Ungvárra vagy Beregszászra, ilyenkor reggel ment, este jött. De ha már Kassára vagy távolabbi részekre, Eperjesre kellett mennie, akkor

persze hétfőn elutazott, és három-négy napig nem volt otthon. Emlékszem, 1931-ben vagy 1932-ben, vagy talán még hamarabb, a házukban már volt telefon! Az egy nagy dolog volt akkor. Apámnak a telefon kellett a munkájához, mert így minden várossal, nagykereskedőkkel kapcsolatot tudott teremteni, fölvenni a megrendeléseket, és elküldeni Prágába.

Anyu otthon volt az öt gyerekkel, nem dolgozott sehol. Közben otthon varrogatott, jól varrt, lány korában tanulta a szakmát, és így jól megéltünk. Közepesen éltünk, nem voltunk gazdagok, nem voltunk szegények.

A szüleim jártak vendégségbe. Apám minden évben elment Budapestre, a Nemzetközi Vásárra [Az első BNV (Budapesti Nemzetközi Vásár) – ezen a néven – 1925-ben volt, de előzményének tekinthető az 1906-ban először megrendezett Tavaszi Árúmintavásár, amely később a Keleti Vásár nevet kapta. – A szerk.]. Budapesten lakott az unokatestvére, a Hajós utcában, az Operaház mellett. Én is voltam náluk már 1940-ben. Életben maradtak, a háború után is találkoztam velük.

Tizenévesen tagja voltam a Hasomér Hacairnak, ami egy baloldali cionista szervezet volt [lásd: Hasomér Hacair Csehszlovákiában]. Összejöttünk, énekeltünk, cserkészkedtünk, jártunk ki a szabadba. És egyúttal persze folyt a cionista munka. Munkácson egyébként volt több cionista beállítottságú ifjúsági szervezet is, volt még a Betár, volt a Mizrahi, ez vallásos volt, ortodox. Apám elengedett, nem volt mellette, nem volt ellene. Ebben a tekintetben a szüleim nem nagyon avatkoztak be a gyerekek magánéletébe. Örültek, hogy nem megyünk lingároskodni. Ezekben a szervezetekben még tanultunk is, bár nem volt olyan kifejezett tanítás, inkább ilyen ifjúsági összejövetelek voltak. Ha fölmerült valami téma, megvitattuk, mindenki elmondta a saját gondolatát, a véleményét. Beszéltünk a zsidó történelemről, de ha volt egy bajnokság, egy Európa Bajnokság, országos bajnokság vagy akármilyen sportesemény, azt is megbeszéltük. Ezáltal igyekeztek minket kicsit fejleszteni, hogy mindenről legyen valami fölfogásunk, ne legyünk visszamaradva. Ez minden héten volt, minden vasárnap jártam. De lehetett menni este is mindennap, akinek volt ideje. Voltak ott sportszekciók is. Ki pingpongozott, ki sakkozott. Ott tanultam meg sakkozni. Volt egy unokabátyám, Berger Mendi, ő tanított engem, és sakkoztunk. Volt ott biliárdasztal, meg dominóztunk, mikor mit csináltunk. Arra készítettek bennünket, hogy idővel majd kikerülünk Palesztinába. Ez volt a cionizmusnak a célja. Ivritet nem tanultunk ott, ivritet csak a zsidó gimiben tanítottak.

Apám nem volt túl szigorú, de persze nem engedett meg mindent. Megkövetelte, hogy tanuljunk, jól viselkedjünk. Köszönni kellett az utcán, ha jöttek szembe ismerősök. Levettük a sapkákat, meghajoltunk. Mindig előre köszöntünk az idősebbeknek. Manapság ez nincs. Volt egy kis, hogy is mondjam, úri nevelés! Sőt, elmesélek egy viccet. Volt egy híres rabbi, ment az utcán reggel, és mindig előre köszönt a fiataloknak, mindenkinek előre köszönt. Azt mondja neki az egyik kisebbik rabbi: „Rabbi, te olyan nagy ember vagy, és mindig előre köszönsz mindenkinek. Miért van ez így?” Azt mondja erre a rabbi: „Figyelj ide! Én reggel köszönök jó reggelt! Ő erre válaszol, jó napot! Én egy reggelért kapok egy egész jó napot! Miért ne köszönjek előre?” A mi időnkben más volt a nevelés meg a fiatalok fölfogása. Tiszteletadóak voltak. A villamoson, autóbuszon vagy a parkban, ha jött egy idősebb ember, mindig fölálltak, tessék helyet foglalni! Ma sajnos ez nincs. A világ ilyen. Lesz még, reméljük, másképp!

Újságot járattunk, rengeteg magyar újság volt, és sok magyar újságot járattunk. Volt „Az Őslakó” című lap, az egy zsidó-magyar, kimondottan csehellenes hetilap volt. A lap körülbelül 1938-ig

létezett [A lap még megjelent 1944. október 1-jén is. – A szerk.], és azt hiszem, az 1890-es években kezdett. Grünstein Mór volt a tulajdonosa a nyomdának, és a szerkesztőségnek. Az 1920-as, 1930-as években doktor Vozáry Aladár volt a főszerkesztője ennek a lapnak, aki az Imrédy-kormány idejében parlamenti képviselő volt [R. Vozáry Aladár (Munkács, 1895 – ?) – 1919 szeptemberében Munkácson elbocsátották helyettes tanári állásából, ezt követően újságírából élt, szerkesztője volt „Az Őslakó” című hetilapnak. 1920-tól a Felvidéki Egyesült Magyar Párt munkácsi körzetének ügyvezetője. 1938 novemberében, Kárpátalja visszafoglalása után a magyar miniszterelnök indítványára meghívták a magyar képviselőház tagjának. – A szerk.]. Megvan nekem az 1931-es évfolyam. Rengeteg cikk, hirdetés van benne, akkori aktuális dolgok. Utazások, találkozók, összejövetelek, vásár, egyesületek. Sok-sok hír. Járt még a „Kárpátaljai Hírlap”, azt hiszem, úgy hívták, azt Ungváron adták ki [Minden bizonnyal a „Kárpáti Magyar Hírlap”-ról van szó, amely Ungváron megjelent hetilap volt, 1920-ban alapította és 1938-ig szerkesztette Rácz Pál (1888–1984) író, újságíró (Kováts Miklóssal közösen). A lap 1944-ben szűnt meg, de az 1940-es években már napilap volt. – A szerk.]. Ez egy magyar lap volt. Az újság utódját ma úgy nevezik: „Kárpáti Igaz Szó”, hetente háromszor jelenik meg. Ez is nagyon régi lap, legalább nyolcvanöt éve kezdték kiadni. Ha jól emlékszem, akkoriban, a háború előtt napilap volt [Kárpáti Igaz Szó – „magyar nyelvű szovjet, majd ukrajnai napilap. A kommunista »Munkás Újság« (Ungvár, 1920–1938) utódeként alapították 1945-ben. A kommunista vezetés ugyanabban az évben beolvasztotta a »Zakarpatszka Pravda«-ba; 1965-ig ennek fordításaként jelent meg. 1967-ben megalakult önálló magyar szerkesztősége csak később változtatta meg a lap eredeti arculatát. Ezután a kárpátaljai magyar irodalom első számú sajtóorgánuma volt” (Magyar Nagylexikon). – A szerk.].

Munkácson, az 1937-es vagy 1938-as népszámlálás szerint harmincnyolcezer lakos volt, és ebből tizenhatezer zsidó volt, tehát negyvenöt százalék [A népességadatokhoz lásd a „Munkács” szócikket. – A szerk.]. A keresztény fiúk is beszéltek jiddisül. Különösen azon a részen, ahol a zsidóság lakott, a Zrínyi utca, Zsidó utca, Dankó utca, Kossuth utca stb. táján. A csehek idejében Munkácson nem volt antiszemitizmus. Jó demokratikus rendszer volt az, én legalábbis annak találtam.

Volt Munkácson egy híres héber gimnázium, az egyedüli Kárpátalján és egész Csehszlovákiában [A munkácsi zsidó (vagy ahogyan sokan emlegetik: héber) gimnáziumot a cionisták működtették (a csehszlovák állam elismerte, de anyagilag nem támogatta az iskolát, amelyet ilyenformán magánadományokból működtettek). Az iskolát 1924-ben alapították, az 1928/29-es tanévben 124, az 1931/32-es tanévben már 232 tanulója volt. A tanítás ivrit nyelven folyt, részben Palesztinából érkezett tanárok részvételével. Ebben az iskolában szombaton is volt tanítás. Mint az egyik interjúalany megjegyezte, „A gimnáziummal a haszidok mindig elégedetlenkedtek, mert világi zsidó iskola volt, ahol a vallásnak szinte egyáltalán nem szenteltek figyelmet”. Az iskola igazgatója 1935-ig Dr. Chaim Kugel volt (Kugel a Csehszlovákiai Zsidó Párt egyik vezetője volt, 1935–1938 között parlamenti képviselő. A háború előtt Palesztinába távozott) (Források: www.lauder.cz/cs/zajmova_cinnost/skolni_projekty/spoluprace_se_skolou_kugel_v_cholonu_002.html - 35k; Harm Ramkema (Utrecht): *Poverty, Diversity, and Conflict: Some remarks on subcarpathian jewry* /:www.carpatho-rusyn.org/jews/pov.htm - 20k:/). – A szerk.]. Rengeteg nagy ember jött ki ebből a gimnáziumból. Oda járt a zsidó gimnáziumba például Beregi Sámuel, aki festő és rajztanár volt □ Beregi Sámuel (Welber Sándor), kárpátaljai zsidó festő (1876–1943), elpusztult a holokauszt

során. – A szerk.]. A gimnázium nem volt vallásos szemléletű, inkább cionista. Az igazgató Dr. Chaim Kugel volt. A háború után, 1948-tól Holonban, ami egy nagy város Izraelben, ő volt az első polgármester [Holon honlapja szerint 1950–1953 között volt a város polgármestere. – A szerk.].

Élt Munkácson egy híres főrabbi, Spira rabbi [lásd: Spira Lázár]. Spira rabbit személyesen ismertem, jártunk hozzá szombaton. Mi nem oda hozzá jártunk imádkozni, mi a nagytemplomba jártunk, de utána hozzá is el szoktunk menni. Nem csak az ortodoxok jártak hozzá, mindenki járt, de főképp az ortodoxok.

Spiránál szombatonként előbb volt az ima, és utána volt az ebéd. Nem mindenki ebédelt nála, csak a közeli rokonai és egész közeli barátai. De az volt a nagy érdem, ha valaki a Spira rabbitól kapott egy kis darabkát – úgy hívták, hogy sirájim. Én is volt, hogy kaptam. Nehéz volt, mert mindenki tolakodott, hogy a rabbi adjon neki egy darab kenyeret vagy egy darab húst vagy valamit. Mindenki, felnőttek, gyerekek egyaránt. Az egy nagy becs volt, a Spira rabbitól sirájimot kapni!

Spira rabbi tartott rövid beszédeket aktuális témákról. És a Tóra magyarázatát olvasta minden szombaton. Ő már nem tanított az utolsó években, de volt egy jesivája, ahol csak zsidó dolgokat tanultak, onnan is rengeteg rabbi került ki. Párszor hallgattam Spira beszédét, nagyon jól beszélt, tehetséggel, jó rétor, jó előadó volt. Nagy tudós is volt. Ismerték rengetegen.

Vele számolt mindenki, nemcsak a zsidók, hanem a cseh kormány elnöke, Beneš is [lásd: Beneš, Eduard]. Ha eljött ide, Munkácsra, mindig fölkereste Spirát. Persze nem sokszor volt itt, de mikor eljött, akkor mindig felkereste. Sőt, van egy ilyen történet, nem tudom, hogy igaz, vagy nem igaz, az újságok írták, hogy eljött Beneš Munkácsra, és a város nagy nevezetességei összegyűltek. Beneš mindenkivel kezét fogott, és ott állt Spira is. Spira megkérdezte: „Te ki vagy?” „Ja, bocsánat, Beneš vagyok, a cseh külügyminiszter!” „Én Spira rabbi vagyok.” Ez állítólag igaz volt.

Spirának volt egy saját pártja, szavazásokon sokan arra szavaztak. Az én apukám nem szavazott rá soha. De Spira főképpen a csehországi Agrárpártot támogatta. Mert az Agrárpárt inkább jobboldali vallásos volt.

Emlékszem Spira lányának az esküvőjére, 1934-ben vagy 1935-ben volt [1933-ban volt az esküvő. – A szerk.]. Ott voltam az esküvőn, nyolc napig tartott, nyolc napig etettek, itattak mindenkit. A vőlegény egy Rabinovits nevezetű ember volt [Rabbi Baruch Rabinovits (Rabinowitz) (1913/4 (?) – 1999) volt Spira Lázár egyetlen lányának, Frima Chája Rivkának a férje. 1944-ig volt Munkács főrabbi. Kárpátalja elfoglalása után nem kapta meg a magyar állampolgárságot (bár Munkácsra költözése óta rendelkezett cseh papírokkal), és 1941-ben kitelepítették Lengyelországba (Jagolnicében élt, ahol a nagyapja valaha rabbi volt). Később beengedték Magyarországra, de Munkácsra nem térhetett vissza. Budapestre utazott a családjával, innen pedig Palesztinába távozott (Bacskai Sándor: A Spirák története, avagy egy galíciai rabbidinasztia Magyarországon, www.szombat.com/archivum/regi/h9704b.htm - 21k). – A szerk.], a fia most is New Yorkban, Brooklynban a munkácsi zsidó hitközségnek a főrabbi [Reb Moshe Leib Rabinovich; a másik fia is Brooklynban él, szintén egy körzet rabbi. – A szerk.]. Sokat jár ide, minden évben legalább kétszer, háromszor. A két unokájának a bár micvóját itt rendezte, Munkácson.

Spira rabbi 1937-ben halt meg, a temetése június huszonkettedikén volt [Spira rabbi 1937. május 12-én vagy 13-án halt meg, a temetése május 13-án volt. – A szerk.]. Ott voltam a temetésen,

családostul mentünk. Gyerek voltam akkor, tizenöt éves. Nagyon sok ember volt, ezren voltak, Párizsból, Londonból, mindenhonnan! A temetés olyan volt, mint egy temetés, részletekre nem emlékszem. Volt egy kis tolakodás, de egyébként semmi különleges. Végigvonult a nagy tömeg a városon, kézben vitték a koporsót.

Akkoriban a szülők dolgoztak, mi, gyerekek pedig mind tanultunk. Aztán jött 1938 novembere, mikor a Horthy hadsereg – mondjuk így – fölszabadította Kárpátalját, vagy elfoglalta Kárpátalját. Milyen szerződés is volt az? Mikor a Felvidéket, Erdélynek egy részét, odacsatolták Magyarországhoz. Müncheni konferenciának hívták [Hitler nyomására a nagyhatalmak müncheni konferenciája 1938. szeptember 30-án Németországnak ítélte Csehország németlakta területeit, ami a csehszlovák állam felbomlásához vezetett, és 1939. március 16-án a németek a maradék cseh államot is megszállták. Lásd még: Első Csehszlovák Köztársaság – A szerk.], azt hiszem, mikor ott volt Chamberlain, Hitler, Mussolini és a francia miniszterelnök, Daladier. Odacsatolták Kárpátalját Magyarországhoz [Az első bécsi döntéssel (1938. november 2.) Ungvár, Munkács és velük Kárpátalja déli, magyarok lakta sávja – Kárpátaljának több mint egyötöde – került vissza Magyarországhoz. Részletesen lásd a Kárpátalja szócikket. – A szerk.], elkezdődött az első zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Több pontja volt. A zsidók nem tanulhattak a felsőbb iskolákban. Bizonyos tiltások voltak, nem szabadott földet vásárolni, nem tudom pontosan, még mik voltak, rengeteg pont volt, ami korlátozta a zsidók mozgását, a megélhetését. Be is zárták a héber gimnáziumot.

1938 novemberében jöttek be, és rögtön elkezdődött. Akkor már a zsidókat kezdték elnyomni. Továbbtanulási lehetőség nem volt, apám elvesztette a munkát, a munkalehetőség minimális volt. A tartalékból éltünk tulajdonképpen. Amikor bejöttek a magyarok, jóformán még nem volt foglalkozása a testvéreimnek, mert fiatalok voltak. A bátyám, Mendel tizennyolc éves volt, Miklós tizenhét, én tizenhat, az öcsém, Andor tizenöt. Én is és a testvéreim is elemit és polgárit végeztünk. Csak a legfiatalabb testvéremnek, Kálmánnak nem volt polgárija, mert ő még akkor fiatal volt. Ő 1927-es születésű, amikor bejöttek a magyarok, tizenegy-tizenkét éves volt.

A bátyám, Miklós már 1939 elején, januárban vagy februárban átszökött a határon, elment Csehországba. A szüleink nem elleneztek, hogy Csehországba menjen. Apa azt mondta, menj, te fiú vagy, már tizenkilenc éves volt [Wieder Miklós 1921-ben született. – A szerk.]. És tényleg, itt nem volt valami nagy remény, hogy tudjon boldogulni, és be is bizonyosodott, hogy nem volt perspektíva itt a zsidó gyerekeknek.

Én meg 1937-ben befejeztem a polgári iskolát, leérettségiztem [Megjegyzést lásd korábban. – A szerk.]. 1938–1939-ig jóformán nem is csináltam semmit. Akkoriban, a cseh éra alatt sok szovjet film járt itten, Csapajev és mások, és mindig néztük ezeket a filmeket, jó, milyen jó ott, Oroszországban az élet [Vaszilij Ivanovics Csapajev (1887–1919) – 1917 szeptemberében csatlakozott a bolsevikokhoz, az októberi forradalmat követő polgárháború idején egy gyalogos hadosztály parancsnokává választották, majd egy lövészhadosztályt vezetett. 1919 szeptemberében vesztette életét egy fehér támadás során. Életéről 1923-ban jelent meg Dmitrij Furmanov könyve (Csapajev), 1934-ben pedig film is készült róla a Vasziljev fivérek rendezésében. – A szerk.]. Egy kicsit szociális, baloldali gondolkodásúak voltunk mindnyájan, ugyanakkor egy kis cionista érzés is volt bennünk. Én tudtam, hogy engem nem fognak elengedni. Mert hát én voltam a libling, a kedvenc. Miklós bátyám elment Csehországba, a szülők azt tudták. Én mit csináljak

itten? Anélkül, hogy a szülők beleegyezésüket adták volna, én megszöktem otthonról. 1940 szeptemberében átmentem a határon, átszöktem a Szovjetunióba. Ez egy hosszú mese...

Először elmentem Viskre [Viskovo] , ami Huszt mellett van [Visk – nagyközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 4100 magyar és rutén, 1910-ben 4800 magyar, rutén és német lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ott lakott anyunak egy nővére, és ott voltam vendégségben [Erről a testvéréről korábban nem volt szó: Úgy tűnik tehát, hogy édesanyjának nem két, hanem legalább három lánytestvére volt. – A szerk.]. Visken megismerkedtem egy zsidó fiúval, akinek Patyipa volt a vezetékneve. Megbeszéltük, menjünk át Oroszországba! Még két huszti fiú is jött velünk. Kalandvág, fiatalság. De tényleg, nem volt már mit csinálni az akkori Magyarországon!

Átszöktünk a határon négyesben: a két huszti fiú, Patyipa és én. Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztattak. Utána börtönből börtönbe vittek. Először Nadvornán voltunk a börtönben pár napig, az itt van a határon, Körösmező mellett, csak a másik oldalon. Utána Ivanofrankovba [Ivano-Frankivszk], akkori nevén Sztanyiszlávra vittek a börtönbe [Ivano-Frankivszk a hasonló nevű terület (oblaszty) székhelye (korábbi német, ill. lengyel neve: Stanislau / Stanisławów), a város Kamenyec-Podolszkij környékén van. Lásd: Kamenyec-Podolszkij-i vérengzés. – A szerk.]. Sztanyiszlávon ott ültünk százan lent a pincében egy cementes padlón. Majdnem százan voltunk mindig, kilencvenen, kilencvenöten. Semmi ágy, semmi priccs, csak a cement. Ott voltak, akik átszöktek a határon. Akkor rengetegen szöktek át, ezren és ezren. Főképp lengyelek és kárpátaljaiak. Sztanyiszlávból elvittek minket Vorosilovgrád megyébe, most Luganszk megyének hívják. Az ott van már Harkovon túl, a mai Kelet-Ukrajnában, az orosz határon. Ott egy nagy kolostorban helyeztek el mindenkit, ami több épületből állt. Ott már nem százan, hanem néhány ezren voltunk. Emlékszem, az ötös blokkban voltam, az ötös kolostorban. Valamikor kolostor volt, aztán a szovjetek likvidálták, és börtönt csináltak belőle. Oda kerültem 1940 szeptemberében. Aztán onnan Sztarobelszkbe, a Vorosilovgrád megyébe kerültünk, azt hiszem, 1941 januárjában. Vagonokba zárva vittek oda, és ott voltunk áprilisig. Ott, Sztarobelszkben ítélték el mindenkit. Kihívtak egyszerre tíz embert név szerint, és elmondták, hogy határátlépésért ki mennyit kapott. Én kaptam három évet, volt, aki kapott öt évet, volt, aki tízet. Aki azt mondta, hogy kommunista volt, az többet kapott, én meg mint gyerek, nem lettem párttag, csak három évet kaptam. Tizennyolc éves voltam akkor, nem voltam már olyan gyerek. Azt mondták, a kommunistáknak azért adunk többet, mert nekik ott kellett volna maradni, és harcolni a fasiszták ellen, nem megszökni hozzánk!

Áprilisban Sztarobelszkben bevagoníroztak minket, vagy húsz-huszonöt vagon volt egyben, és vittek északra. Hogy hova visznek, nem tudtuk! Marhavagonok voltak, nem személykocsik. Kétoldalt priccsok, éppen csak a közepe volt üres. Vittek több mint két hetet minket. Enni nem nagyon adtak útközben. Mindennap valamit adtak, egy levest vagy valamit. Heringből főzték a levest, sósan. Inni nem adtak, nem volt víz. A vízhiánytól többet szenvedtünk, mint az éhségtől. Áprilisban megérkeztünk oda. Mi nem tudtuk még, hol vagyunk, csak annyit láttunk, hogy éjszaka van, hó és nagy hideg.

Most már tudom, hol volt az! Észak-Oroszországban, az Urál felé. Valahol Vorkuta és a Pecsora folyó között, ami az Északi-Jeges-tengerbe folyik. Észak-Oroszországban, Vorkután óriási szénbányák vannak [Vorkuta jelentős bányászváros Oroszország területén, a Komi

Köztársaságban, 160 km-rel az Északi Sarkkörön túl. 1931-től az 1950-es évek közepéig kényszermunkatáborok központja volt. – A szerk. □ . Akkor már megkezdődött a háború, és 1941-ben már a donyecki szénbányákat elfoglalták a németek. Nem volt szén, és szén nélkül az ipar megáll. Vorkután nagy bányák vannak, szénlelőhelyek, de nem volt vasútvonal oda.

Mi építettük a vasútvonalat, valami négyszáz-négyszázötven kilométer hosszan, Pecsorától Vorkutáig. Elhoztak minket a tundrába, ahol kis fák vannak, azt mondták, itt van nektek lapát, itt van balta, fűrész, építetek magatoknak házat, itt fogtok élni! Amennyire lehetett, hozzáfogtunk, csináltuk. Ott már kezdtek kicsit etetni is minket. És építettük a vasútvonalat. Rengeteg helyre voltak elosztva az emberek, innét is, onnét is építettek. Áprilisban érkeztünk meg. Ott nyáron rosszabb volt, mint télen! Télen nagy hidegek voltak, negyven-ötven fokos hidegek, ha negyven Celsius foknál nagyobb volt, akkor nem vittek minket munkára. Télen fagy volt, de jól föl voltunk öltözve, dolgoztunk, és úgy tűrhető volt, már amennyire. A nyár annyiban volt rosszabb, mert ott volt az a sok szúnyog meg az a sok kis apró légy, úgy hívták azokat, hogy moskák [Ez a hideg, párás északi régiókban élő apró, az embert rajokban megtámadó rovarféle a legsűrűbb szövésű pufajkán is átrágha magát, csípésével rengeteg szenvedést okozott a Gulag lakóinak Szibériában és máshol, északon. – A szerk.]. Azok az apró kis moskák a szádba, az orrodba, a füledbe belemennek! Az nagyon rossz volt. Hordtunk átlátszó hálót az arcunkon, és úgy dolgoztunk. Nyáron egypár napig volt húsz-huszonöt fok. Egészen az Északi-Jeges-tenger partjához közel voltunk.

Nehezen dolgoztunk ott, a vasútépítés nem könnyű. Barakkokban laktunk, amiket mi építettünk magunknak. A rönkök közé mohát tettünk, hogy az tartsa magát. Mellesleg, amikor nem volt mit dohányozni, kihúztuk onnét a mohát, újságba csavartuk, és azt szívtuk. Nem volt jó ott lenni, rengetegen meg is haltak a nehéz munka, a gyenge koszt miatt. De aki télen halt meg, azt nem is temették el, mert a föld át volt fagyva legalább másfél-két méterre, azt nem lehetett! Ahogy húztuk a vasútvonalat, odarakták a holttesteket, rámentek a talpfák, rá a sínek, és mentünk tovább. A halottak ottmaradtak temetetlenül.

Mindenféle ember volt ott: voltak bűnözők, voltak politikaiak, gyilkosok, rablók, tolvajok, minden egyben volt. Voltak ott nagy emberek, híres kremli orvosok [Ők még nem lehettek az ún. orvosper áldozatai. – A szerk.]. Voltak olyanok, akiket koncepciós perekben ítélték el Oroszországban. Volt velünk egy generális is, aki ott el is pusztult, már nem emlékszem a nevére. Szóval, mindenféle ember volt, összevissza.

Megtanultam oroszul, muszáj volt. Sőt, nagyon szerettek engem, tanítottam őket én is néhány magyar szóra. Káromkodni, az tetszett nekik, a rablóknak. És zsidóul is tudtam, jiddisül is meg németül, az nagy szó volt! Úgyhogy én jól fel is találtam magam emiatt.

Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. Igaz, akikkel együtt mentem, azoktól elválasztottak. Négyen mentünk át a határon 1940-ben, de minket aztán máshova vittek. De voltak mások. Ott volt a Weisz Sanyi, él még most is, Budapesten, ő velem volt, két évvel idősebb nálam, 1920-as. És Ungvárról volt a Friedmann Sanyi és mások.

Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívtak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábba helyezésedet. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a

holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk. Egypár hír itt-ott kiszivárgott, de részleteket nem tudtunk semmit. Azt tudtuk, hogy háború van, azt nekünk is mondták azok a tiszték, akik ott voltak, hogy a német fasiszták megtámadtak. Ennyit tudtunk, de más semmit.

Fiatal voltam, valahogy kibírtam, és hazajöttem. 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. Állok vagy másfél órát, nem jön ki senki! Egyszer látom, a szomszéd házból jön ki egy ember, nagyon hasonlít Káhn Janira, édesanyám unokaöccsére. De nem mertem megszólítani. Megyek utána. Ő ment be a városba, a központ felé. Én meg utána, utána. Mikor a színházhoz értünk, hátulról kiabálok: Jani! Hátranézett. Megismert. Én is őt. Bizonyos időre befogadott, nála laktam hónapokig. A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.

Aztán megtudtam, hogy anyu és apu elpusztult Auschwitzban. Mert elvitték őket, és nem jöttek vissza. Háború után visszajött egy Groll nevezetű ember, ő is apuval volt. Láta, mikor aput elvitték balra. Mert volt jobbra osztás, balra osztás [lásd: szelektálás]. Aput balra vitték, a krematórium felé. Groll szemtanúja volt annak. Anyut nem látta, de anyu olyan korban volt, hogy az ilyen korúakat mind gázkamrába vitték.

A testvéreim közül nem volt Munkácson senki, és nem is tudtam róluk semmit.

Lassan elkezdtem itt az életet a háború után. Káhn János, édesanyám unokaöccse volt az egyedüli rokon, akit találtam. Ő valamikor nagy kommunista volt, Spanyolországban harcolt Franco [lásd: Franco, Francisco] követői ellen, három évig. Mesélte, hogy internálótáborban volt Kistarcsán, Magyarországon sokáig, Rajk Lászlóval együtt. Mikor hazajöttem, ő mint régi kommunista, egy kis császár volt a városban. Akkor a Dohánygyárban volt szakszervezeti elnök. Én nem akartam igénybe venni az ő protekcióját. Kezdttem egyedül keresni magamnak munkát.

Segédmunkás lettem az Univermag nevezetű kereskedelmi cégnél, ami akkor létesült, 1947 elején. Volt ott egy raktárnok, a munkácsi zsidó Kohn Sándor, ő bevett engem. Milyen munkát adjak neked? Kellenek nekem segédmunkások. Pakolni fel, le, árut cipelni. Jó, rendben! Dolgoztam mint segédmunkás, kocsikat, vagonokat kellett kipakolni, bepakolni. Mikor jöttek a vagonok áruval, ki kell tölteni bizonyos vasúti papírokat, és ez neki nehezen ment. Nekem könnyebben ment, mert én már hat éve voltam Oroszországban. Tudtam írni, tudtam olvasni, Oroszországban megtanultam. Többé-kevésbé beszélni is megtanultam, habár az akcentusom a mai napig sem tiszta, egy valódi orosz észreveszi. Aztán egyszer eljött az ungvári igazgató, és látja, hogy én ezt flottul csinálom, azonnal kinevezett raktárnokhelyettesnek. Így kezdtem el lassacskán dolgozni.

1949-ben megnősültem. Sajnos az első feleségem már rég meghalt. A leánykori neve Hartmann Éva volt. Éva eredetileg beregszászi zsidó lány volt, 1930-ban született. A családja rendes beregszászi család volt, szeszgyárosok voltak, szeszfőzdéjük volt Beregszászon. A szülei elpusztultak a holokauszt alatt. Évának nem volt iskolai végzettsége, csak elemi iskolát járt, aztán a szovjet éra alatt kezdett tanulni, de nem fejezte be. Amikor megismerkedtünk, Ungváron lakott, mert a nővére, Aliz férjhez ment Ungvárra, és magával vitte a húgát is. Voltak itt ismerőseim, akikkel barátkoztak, és összehoztak minket. Szép, csinos lány volt. Volt zsidó esküvőnk [lásd: házasság, esküvői szertartás] 1949-ben Évával, lehetett tartani, nem zavarták meg. Egy kis rabbiféle esketett össze minket, nem tudom a nevét.

Két gyerekünk született, egy fiú és egy lány. A lány az idősebbik, Anikó 1950-ben született. A fiam, György 1956-ban született. A gyerekeimnek van zsidó neve is. A lányom Ráhel Lea, mert a feleségem volt Ráhel, és az én anyám volt Lea, utánuk kapta. A Gyuri zsidó neve Jehiel. Édesapám Gyula volt, Jehiel. És héberül a Jehiel azt jelenti, hogy Isten éltesse.

A Gyuri meg is van metélve rendesen, ahogy kell [lásd: körülmetélés]. Volt egy ilyen rabbiféle, aki értett hozzá [lásd: mohél], eljött hozzánk, hívtunk vendégeket, hogy legyen legalább tíz zsidó, ez a minimum [lásd: minján]. És megmetélték. Nem hivatalos rabbi volt, de értett mindenhez, megtanulta. Volt egy ember Munkácson, aki csinálta a metéléseket, Bergernek hívták. És később, mikor ez az ember már elutazott, akkor Csernovicból hívtak egy metszőt, Morinak hívták, ő csinálta a metélést. De van rengeteg zsidó ma, akik nincsenek megmetélve. Most már késő, akkor meg nem merték, vagy nem akarták megcsinálni nekik. Volt olyan, aki nem merte, volt olyan, aki nem tudta kifizetni a pénzt, összevissza mindenféle okok voltak.

Már nős voltam, amikor 1951 körül megtudtam, hol vannak a testvéreim. Szerettem volna korábban is tudni róluk, de hát hogyan kerestetem volna őket? Itthon nem voltak. Annyit tudtam, hogy az egyik öcsém, Andor hazajött, és itt volt három napig. Mesélték, akik itt voltak, találkoztak velem. De elment, látta, hogy itt nincs jövő. Előtte egyáltalán semmit sem tudtunk egymásról. Akkor jött a Városházára egy levél. Káhn bejártos volt a Városházára, mert ő Központi Bizottsági tag volt itt a városban [Föltehetően arról van szó, hogy az SZKP városi végrehajtó bizottságának volt a tagja. – A szerk.]. És az ő kezébe került az a levél. Megkérdezte: „Nem ismersz egy ilyet?” „Hát hogyan ismernék!” A legidősebb bátyám volt a feladó, ő írta a levelet Izraelből! Egyből válaszoltam levélben arra a címre, és így megtaláltuk egymást. Mendel írta a levelet, de nem csak ő, hanem Andor is és Kálmán is Izraelben volt akkor. Ekkor tudtam meg, mi történt a testvéreimmel a háború alatt és utána.

Kálmán, a legfiatalabb öcsém Auschwitzba került, de életben maradt. Sikere volt, szerencséje volt, sokaknak siker, sokaknak nem! Erős fiú volt, úgyhogy mindig munkára is felhasználták, és sikerült túlélnie! A háború után nem is jött vissza Munkácsra, hanem Prágába ment, rövid ideig ott volt.

Andor sorsa így alakult: a háború alatt munkaszolgálatos volt bent, Ukrajnában. Utána 1945-ben, azt hiszem, júniusban vagy júliusban Prágán keresztül eljött ide Munkácsra. Itt volt négy vagy öt napig, nem tetszett neki semmi. Akkor még a szovjet hatalom csak az elején volt, akkor még lehetett menni, a határok nem voltak lezárva. És visszament Prágába, összetalálkoztak Kálmánnal. Akik visszajöttek zsidók, egy helyen éltek Prágában, ahol támogatták őket, ott találkoztak ők is.

A legidősebb bátyám, Mendel Budapesten bujkált a háború alatt. Wallenberg-től kapott menlevelet [lásd: schutzpass], mint sok ezer zsidó. Fölvette valahogy a kapcsolatot a prágai testvérekkel, Andorral és Kálmánnal, és ő is elutazott Prágába.

Prágából Kálmán, Andor és Mendel Párizsba ment, és onnan mindhárman kivándoroltak Izraelbe [Akkor még: Palesztina. Izrael Állam 1948 májusában alakult meg. – A szerk.]. Andor és a Kálmán 1948–1949-ben az izraeli hadseregben harcolt az arabok ellen [lásd: 1948-as függetlenségi háború Izraelben]. Andor meg is sérült, most is érzi néha a sérülést, a térdében volt egy golyó.

A bátyám, Miklós, már 1939 elején, januárban vagy februárban átszökött a határon, elment az akkori Csehországba. Mikor Csehországot is elfoglalták a németek 1939 márciusában, akkor ő

elkerült tovább Franciaországba, oda menekült. 1940-ben, mikor a németek már lerohanták Franciaországot, Belgiumot, belépett a cseh hadseregbe. Ott volt egy ezred, a Masaryk ezred, az Első Cseh Ezred, abban az ezredben harcolt [Föltehetően a Csehszlovák Zászlóaljról van szó. – A szerk.]. Először Dünkirchen városban volt, ami Északnyugat-Franciaországban van □ Dünkirchen, francia nevén Dunkerque: város, hadi és kereskedelmi kikötő Franciaországban, a La Manche partján – A szerk.□ , aztán áttelepítették ezt az ezredet Chesterbe. Az egész ezredet, már akit sikerült megmenteni, mert a fele talán elpusztult. Miklós végigharcolta az egész háborút. Volt Észak-Afrikában, ott a német Rommel tábornok hadserege ellen harcolt. Meg is sebesült. De életben maradt, és 1945-ben befejeződött a háború.

A háború után visszament Chesterbe, mert mint katona, udvarolt ott egy angol lánynak. Annak az angol lánynak volt Torontóban, Kanadában egy nagybátyja és egy nagynénje, gyermektelenek. Levelezni kezdtek velük. A kanadai rokonok azt ajánlották nekik: „Nekünk nincsen senkink, ha szeretitek egymást, gyertek el ide, Torontóba!” Ők el is mentek, és ott is maradtak.

Miklós tehát Kanadába került, Torontóba. Azt hiszem, 1955-ben került ki, valamikor az 1950-es évek közepén. Vízvezeték-szerelőként dolgozott. Öt gyereke született. Az első Julien apám után, utána Jimmy, utána Lenke, Lenny az anyám után, aztán George és az ötödik kislány Renáta. Kanadában ők már nem éltek vallásosan.

Aztán pár évvel később Miklós kicsalta az Izraelben élő Mendit és Kálmánt is oda, Kanadába. Mindhárman letelepedtek, életük végéig ott maradtak, ott vannak eltemetve. Nem együtt költöztek Kanadába, külön-külön, előbb kiment Mendi, ő átcsalta Kálmánt is. Amikor én 1968-ban kimentem Kanadába meglátogatni őket, már mind a három ott volt, de azt nem tudom pontosan, mikor kerültek oda.

Egyedül Andor nem ment Kanadába, ő Izraelből Brüsszelbe került. Izraelben élt egypár évig mint nőtlen, de utána megismerkedett egy lengyel származású zsidó nővel, aki Brüsszelben lakott, és Izraelben volt éppen a szüleivel vendégségben. Megismerkedtek, és Andor oda nősült, Brüsszelbe.

Az 1950-es évektől már lehetett levelezni a testvérekkel. Hát cenzúráztak minden levelet, az biztos. Az enyémet hiába cenzúráztak, én nem írtam semmi olyat, semmi politikát nem írtam. Én jól vagyok, megvagyok, ti hogy vagytok? Megírtam a családi körülményeimet, ők is megírták – hát hadd cenzúrázzák! Akkor külföldre egy levél sem ment át cenzúra nélkül. Még Magyarországon, Csehországban, még Kelet-Németországban sem. Hiába, szocialista államok voltak.

Én a háború után Munkácson elkezdtem tanulni. Akkor már dolgoztam, már felelős munkákat kaptam. Először le kellett érettségizni, nem ismerték el a háború előtti érettségiket. Elvégeztem Munkácson a kereskedelmi technikumot, ami kereskedelmi főiskolának felel meg. Ez négyéves főiskola volt, én magánúton, levelezőként végeztem el.

Segédmunkásként kezdtem az Univermag kereskedelmi üzletláncnál. Ott dolgoztam 1947-től 1953-ig. Aztán 1953 után volt itt egy Zöldért Munkácson. Klein Dávid volt ott a vezető, átcsalt oda, és vele dolgoztam 1959-ig. Zöldség- és gyümölcskereskedés, Magyarországon is valamikor Zöldért, így hívták ezt a céget. Valamikor ott a Zöldértben dolgozott egy Roth Sándor nevezetű munkácsi születésű ember is, ő ma egy nagyon gazdag New York-i milliomos. Az övé most a Csillag Szálloda Munkácson, ő vette meg. Nagyon sokat segít itt Munkácson, a zsidóságnak is ad pénzeket.

A Zöldért után Klein Dudi átvett egy épülő ásványvízgyárat Szolyva kerületben, Ploszkoje faluban. Engem is odacsalt. Átmentem oda, a Ploszkói Ásványvízhez. Kárpátalján többféle ásványvíz van: ploszkói, szolyvai, polenai. Mi építettük föl ezt a gyárat, és ott dolgoztam huszonhárom évig, nyugdíjas koromig, onnan mentem nyugdíjba, 1982-ben. A gyárban ez idő alatt hat igazgató volt, és én mindig igazgatóhelyettes maradtam. A gyár mindig nőtt és nőtt, mindig többet termelt, sokat dolgoztam, de kifizetődő volt, jó munkahely volt.

Nem voltam párttag. Próbáltak beszervezni, de mindig kicsúsztam. Hivatkoztam arra, hogy én hat évig ültem börtönben, a pártra nem vagyok fölkészülve. Próbálkoztak nemegyszer. De én nem akartam belépni soha. Ebből nem volt hátrányom, mert úgy végeztem a munkámat, hogy becsültek, és tiszteletben tartottak. Jól dolgoztam, ha kellett, szombaton, vasárnap is. A munkám kapcsolatban volt vasúti vagonok ki- és bepakolásával, ha kellett, még éjjel is dolgoztam. Az igazgatók cserélődtek, én mindig maradtam. Nem voltam párttag, tehát nem lettem igazgató. Ahhoz muszáj volt, hogy párttag legyen az ember.

Évának, az első feleségemnek volt egy fejlődése. Éva Auschwitzban volt a nővérével, és 1945-ben, amikor hazajöttek, véletlenül egy Weisz nevű beregszászi fiú meghúzta a ravaszt, és eltalálta a koponyáját. Akkor a zsidó fiúknak adtak fegyvert, hogy rendet tartsanak, mert bíztak bennük a szovjetek a városban. Önkéntes fegyveresek voltak, munkásőrségnek hívták ezt. A baleset 1945-ben történt, mit lehetett akkor gyógyítani? Turbánt raktak rá, begyógyult, de az agya nem, csak a bőre gyógyult be. És ebből kifolyólag beteg lett, a második gyerekszülés után, 1957-ben betegedett meg, értelmileg. Pedig nagyon szép nő volt, és jó anya. Már régen meghalt.

Akkor aztán később elvettem a Marikát feleségül. De Marikával nincsenek közös gyerekeink. Marikával tizenegy évet éltünk csak úgy, házasság nélkül, utána házasodtunk össze. 1935-ben született itt, Munkácson, Tizenhárom és fél évvel fiatalabb nálam. Ő nem zsidó, de megtartjuk az ünnepeket. Zsidó ételeket szokott főzni, csólintet csinál. Munkácsi zsidók elbújhatnak mellette ebben a tekintetben. Szomszédasszonyom volt, és amikor a feleségem megbetegedett, a gyerekek kicsik voltak, a fiam akkor volt két éves. Ő bejárt, segített, ápolta, vitte a gyerekeket óvodába, iskolába. Így összekerültünk. Marikának ápolónői végzettsége van, nyugdíjig itt dolgozott Munkácson mint ápolónő. Jól megvagyunk, minden oké!

A gyerekekkel, Anikóval és Gyurival magyar nyelven beszéltünk otthon, a feleségem és én is magyarul beszéltünk. Nálam tanultak meg magyarul írni, olvasni. Orosz iskolába jártak, orosz iskolákat végeztek, orosz egyetemen végzett a fiam. De anyanyelvi szinten tudnak magyarul, jobban, mint én.

A zsidóságunkat nem titkoltuk, a gyerekek sem titkolták. Nem is volt értelme titkolni. Először is Munkácson akkor, az 1950-es, 1960-as években még sok zsidó volt, és nem volt semmi probléma keresztény és zsidó között. Itt jól éltek mindannyian, nem titkoltuk. Vagy másfél ezer és kétezer között volt a zsidók száma akkoriban. Voltak, akik visszajöttek, de nem maradtak itt sokáig. De voltak olyan zsidók, akik fenntartották itt a hitközséget, jártak templomba, ment, aki akart, és aki tudott. Mert akkor szombaton is dolgoztak, nem mindenki tudott a templomba járni. De igyekeztek. Összejöttek házakban. Mert a templomokat mind elvették, egyet sem hagytak meg. Rendszerint a vallásos zsidók adták az egyik szobájukat, hogy itt fogunk imádkozni. És jártak oda minden szombaton, ünnepeken.

Tudták a gyerekek, hogy szombaton, ha én nem dolgoztam, elmentem a templomba imádkozni. Sőt, a fiamat is néha-néha, nagy nehezen elcsaltam magammal a templomba. Ők vallásról külön nem tanultak, nem volt rá lehetőségük, mert nem voltak zsidó iskolák, héderek, de tudják, hogy zsidók. Az ünnepeket otthon megtartottuk, mint gyerekek ezt látták, de ők már nemigen tartják. Akkoriban ünnepekkor csináltunk egy ünnepi ebédet. A szovjet ünnepekkel nem foglalkoztunk különösebben. Mentünk a felvonulásra május elsején, november hetedikén [A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, melyet minden évben nagy pompával, katonai díszszemlével ünnepeltek Moszkvában. Kisebb-nagyobb felvonulást, díszszemlét minden településen tartottak. A legnagyobb állami ünnepnek számított a Szovjetunióban. 2004-ben eltörölték. Magyarországon 1988-ig volt munkaszüneti nap. – A szerk.]. De itthon nem csináltunk ebből semmi problémát.

A gyerekeimet embernek neveltem! Nálam az nincs, hogy zsidó vagy keresztény. Ők magukat a mai napig is zsidónak tekintik, világos. Nem bigottok, nem verik a fejüket a falba, de nem tagadják meg a zsidóságukat soha.

Anikó ápolónőképző középiskolát végzett, Beregszászon. Egy magyar fiúhoz, Pata Józsihoz ment férjhez. És 1990 decemberében mentek el Magyarországra [áttelepültek]. Már állampolgárságuk is van, tizennégy éve elkerültek Magyarországra. Győrben élnek. Jóska, Anikó férje már nyugdíjas. Minden rendben van velük. Van két unokám és egy dédunokám is Győrben. Az unokáim 1969-ben és 1978-ban születtek. Nekik is van zsidó nevük, mind a két lánynak. Az idősebbet, Mariannát Dinának hívják, a nagymama volt Dina, és a Katit Eszternek. Marianna fodrásznő, Kati pedig pedagógus, az Országos Rabbiképző Egyetemen végzett tanítói szakot. A dédunokám hét éves, most ment iskolába. Gyakran találkozunk, meglátogatom őket Győrben, vagy ők jönnek ide.

Gyuri fiam a moszkvai Mengyelejev Egyetemre járt [Az egyetem – teljes nevén Mendeleev University of Chemical Technology – a vegyipar számára képez szakembereket. – A szerk.]. A Mengyelejev Egyetem nagyon híres egyetem, olyan, mint Budapesten az ELTE. Kibernetika szakon végzett, kémiát tanult. Gyerekkorában is nagyon szerette az ilyesmit, otthon mindig olyan kísérleteket csinált a spájzban, hogy attól félttem, fölrobbanunk.

Ma Kanadában él, 1981-ben ment el, amikor befejezte az egyetemet. Kátya, a felesége leningrádi nő, szintén kiutazott. Akkor még három testvérem élt ott, meghívták, és kimentek oda, ott is maradtak. A fiam is jár Magyarországra, tisztán beszél magyarul. A fiamnak különben is nagyon jó talentuma van a nyelvekhez. Jól beszél angolul, jól beszél németül, oroszul, jól beszél magyarul. Olaszul is egy keveset. Öt nyelven beszél flottul. Gyuriéknak egy fiuk van, Wieder Róbertnek hívják.

Én a magamét megtettem, segítetttem a gyerekeimet, hogy tanuljanak, szakmájuk legyen mindegyiknek, és aztán csináld az életed! Hála Istennek, felnőttek, minden rendben van velük, jól megvannak.

Többször jártam Kanadában. Először 1968-ban voltam a testvéreimnél, elmentem hozzájuk, vendégségbe. Az 1960-as évek második felétől már ment a levelezés külföldre rendszeresen. Evvel probléma nem volt. Aztán a testvéreim küldtek nekem egy látogatói meghívót. 1968 már a Brezsnyev éve volt [Leonyid Iljics Brezsnyev (1906–1982) – a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke (1960–64) és az SZKP Központi Bizottságának titkára. 1964-ben puccsal eltávolította Hruscsovot, és ő lett az SZKP első, ill. (1966-tól) főtítkára (1964–82). 1968-ban fegyveres erővel elfojtotta a prágai tavaszt, majd megfogalmazta, hogy a szocialista országok nem csak saját

népüknek, hanem a nemzetközi munkásmozgalomnak is felelősséggel tartoznak, és ha valahol veszély fenyegeti a szocialista rendet, a többi szocialista országnak testvéri segítséget kell nyújtania (Brezsnyev-doktrína). Az ő főtitkársága idején, 1979-ben szállta meg a Szovjetunió Afganisztánt. – A szerk.], akkor már kis enyhülés volt, így el tudtam menni. Beadtam az iratokat, igaz, nyolc hónapig tartott, míg megkaptam az engedélyt, de elengedtek. Én soha nem politizáltam, nem volt ellenem semmi. Az államhoz lojális voltam, mindig dolgoztam, mindig rendes adófizető voltam, soha nem csináltam semmilyen link dolgot. Nem volt ok rá, hogy visszatartsanak. És ha már először elengedtek, akkor már bebizonyosodott az, hogy rendesen viselkedtem, rendesen visszajöttem, és elengedtek még egyszer. Összesen már négyszer voltam ott: 1968-ban, 1976-ban, 1986-ban és legutóbb 1990-ben.

Kálmánnak jól menő üzlete volt Torontóban. Étterem volt az tulajdonképpen, de ennek van egy különleges angol kifejezése: „catering” [angol: rendezvényszervezés]. Szóval nem restije volt, hanem bérelt egy nagy helyiséget a Sinai templomban, Torontóban, és ott tartottak zsidó esküvőket, bár micvókat, bát micvákat, meg ha néha volt valamilyen szimpózium zsidó témában a városban, azt is. Nem dolgozott mindennap, csak mikor volt valamilyen alkalom, de akkor akár háromszáz-négyszáz embernek rendezett mindent. Bérelte a helyiséget, fizetett adót, mindent, az ő pincérei, az ő szakácsai voltak, mindent ő is rendezett. Jól ment akkor, hála Istennek. Ő ezt a szakmát választotta, mert mielőtt kiment Kanadába, Tel-Avivban dolgozott egy szállodában. Ezt a szakmát már ismerte. És jól ment a dolga, minden rendben volt. Gyermekei nem születtek.

Mendel Izraelben autóbusszofőr volt, és utána, mikor elment Kanadába, a kereskedelemben dolgozott, egy szupermarketben az ő felelőssége volt nézni, hol kell pótolni az árut. Mendinek sem voltak gyerekei, nem is volt nő soha, agglégényként halt meg.

Miki jó szakember volt. Kitanulta a vízvezeték-szerelést meg a központi fűtést is. Volt egy kis műhelye meg egypár embere, akivel dolgozott, és azt csinálta Torontóban.

Három testvérem meghalt: a Mendi, a Miklós, a Kálmán. Miklós autószerencsétlenségben halt meg, 1972-ben. Utána meghalt Kálmán, 1980-ban. És a Mendi 1987-ben. Mind a hárman Torontóban vannak eltemetve, zsidó temetőben.

Ma a testvéreim közül egyedül Andor él. Háminak becézzük, rövidítve. Ő Brüsszelben lakik. Neki ott van családja, gyerekei. Három gyereke van, egy fiú, Leo és két lány, Mirjam és Lea. Lea a mi ajkunkon Lenke. Ők franciául beszélnek meg jiddisül is, és persze ivritül is jól tudnak. Lea Tel-Avivban lakik, Mirjam és Leo Brüsszelben él. Hogy mikor születtek, azt pontosan nem tudnám megmondani. Hámi felesége négy éve meghalt, így ő egyedül maradt.

1982-ben nyugdíjba mentem, mert akkor lettem hatvan éves, az volt a korhatár. Utána még dolgoztam két-három évet, aztán abbahagytam. Nem volt rá szükség, hála Istennek. De nyugdíj után még dolgoztam itt-ott, összevissza vállaltam munkát. Még ma is néha elvállalok bizonyos munkákat. Például évekkel ezelőtt, mikor megkezdődött a csereüzletelés, elsősorban élelmiszerbarter Magyarországgal, lettek itt nagy bizneszmenek, akik nem tudtak egy szót sem magyarul. Én vittem őket Magyarországra. Én írtam a szerződéseket, én fordítottam, hajnalban mentünk, késő este jöttünk a kocsival. És ezt mind fizették. Vagy néha jönnek ide német turisták. Elmegyek velük, én vagyok, aki vezetem őket, megmutatok mindent, ami a zsidósággal kapcsolatos. Itt még ma is van mit mutatni a zsidósággal kapcsolatban! Mert hát Munkácson

tizenhatezer ezer zsidó volt, és tizenhét nagy zsidó templom. Nem beszélve a kis klázlikról, amit úgy hívtak, stibel [lásd: stibl], a kis templomokról, amik házaknál voltak. Itt van a héber gimnázium, a zsidó árvaház, aminek a kerítésén a menóra még most is rajta van. És elmesélem nekik, hogy is volt a régi időkben. Volt itt egy híres rabbi, a Spira rabbi. Elviszem őket a temetőbe, oda van eltemetve Spira egész családja. Most is megkeresek néha egypár fillért. Ettől eltekintve, ha kell, a fiam is segít. A lányom nem nagyon, mert ott gyerekek vannak, de nem is hiányzik, hála Istennek. Úgyhogy ma is néha, mikor kell, dolgozok. Szabadúszó dolgokat vállalok. Valamikor a kocsival is, ha jöttek a zsidók, kellett ide vinni, oda vinni, amerikai, izraeli zsidók, angolok stb. Elvittem őket, azok is mindig meghálálták. Úgyhogy semmi baj!

A háború után itt hivatalos antiszemitizmus nem volt. De antiszemiták mindig vannak, mondjuk így, egyesek. A Szovjetunióban állami antiszemitizmus nem volt, de így, a kisemberek szintjén volt. Nekem a származásom miatt soha nem volt hátrányom. Jól éltem, rengeteg keresztény barátom volt, ma is van.

Én nem vagyok annyira vallásos, bigott, de valahogy lettem nevelve, és én abban hiszek. Nem hiszek abban, hogy van tíz isten: keresztény, zsidó, muzulmán. Egy Isten lehet csak! A vallás különbözik, de Isten csak egy lehet. A nemzetiségemet nem tagadhatom le, igaz? És szeretek foglalkozni az ilyen zsidó témákkal, a múlttal, szerezni adatokat. A szovjet éra alatt végig jártam templomba. Ha nem is rendszeresen, mint most, mert a templomok be voltak zárva. Az ateizmus volt a fő elv, az volt a jelszó, hogy a vallás ópium a népnek. De mindig volt egy privát ház, valakinél összegyűltünk, és jártunk a templomba. Mikor a Gorbacsov-éra kezdődött [lásd: gorbacsovi politika], akkor már visszaadtak lassan egy-egy templomot, és akkor már hivatalosan is. Most már a hitközség hivatalosan regisztrálva van.

Jom Kipurkor nem dolgoztam soha életemben. Mindig úgy dolgoztam, hogy Jom Kipurkor és Ros Hásánakor szabad legyek. Voltak helyettesek, meg lehetett oldani minden gond nélkül, nem volt probléma. Nem mondtam én, hogy miért kell a szabadság, de úgyis tudták. De ha én nem mentem be, akkor ledolgoztam más napon. És szombaton is előfordult, hogy muszáj volt dolgozni, nekem olyan munkám volt, hogy még vasárnap is kellett.

Most is betartjuk itt Munkácson az ünnepeket. Nemrég volt a zsidó újév, a Ros Hásáná, utána volt az engesztelő, a Jom Kiper [Jom Kipur], utána jött a Kucska, ez egy kárpátaljai kifejezés a Szukotra. Járunk a templomba, imádkozunk. Néha kell előimádkoznom is, tartalékban vagyok.

Beszélek magyarul, oroszul, jiddisül, németül is értek, mert a jiddis tulajdonképpen egy eltorzult német zsargon. Aki tud jiddisül, az németül is tud kommunikálni. Ez nem jelenti azt, hogy tudok németül, de meg lehet érteni egymást. Néhány szót tudok angolul is, sokat voltam Amerikában, Kanadában, elsajátítottam, de csak egy kicsit. A cseh az megy, mert én cseh iskolába jártam. No és a szlovák is, mert a cseh és a szlovák barát nyelvek.

Olvasok héberül. Van nekem Tórám héberül és orosz fordítással, egy másik magyar fordítással. Van egy zsidó könyvem, a Ros Hásáná könyve, benne van a Ferenc Jóskának és Erzsébet királynőnek a köszöntője, magyarul be van írva! Ez egy ünnepi, újévi imakönyv, amit még az Osztrák-Magyar Monarchia idején adtak ki, a könyv elején a zsidóság köszönti benne Ferenc Jóskát és Erzsébet királynőt. Ez ritka példány, eltettem. Sok ilyen dolgom van, szeretem kutatni az illetet. Olykor igen sok pénzembe is kerül.

Én járkálok régi házakba keresni, ha valami maradt ott, én kikunyerálok, kikérem vagy megveszem. Találtam négy gyertyatartót, ami a Spira rabbié volt. Kettőt két éve odaajándékoztam Mose Rabinovitsnak, a New York-i munkácsi rabbinak, kettő meg itthon van nekem. Van egy újságom, egy New York-i újság, jiddisül van írva, ott meg vagyok említve egy nagy cikkben, hogy én mit ajándékoztam a munkácsi rabbinak! Aztán találtam egy fehér kötényt, amiben az anya gyertyát gyújtott péntek este [lásd: péntek esti gyertyagyújtás]. A fehér kötény szokás volt, nem előírás. Találtam húsz évfolyamot „Az Őslakó” Munkács című zsidó-magyar újságból, ami annak idején nekünk is járt. Abban rengeteg cikk van a munkácsi zsidóságról, a magyarságról, Spira rabbiról stb. Megtaláltunk húsz évet, 1892, 1894 stb., de csak egy évfolyam, az 1931-es maradt nálam, a többi mind elvitték Amerikába. Találtam néhány régi fényképet is. Szeretem hajsolni az ilyen régi dolgokat.

Mi otthon csak magyarul beszélünk és beszélünk. Magyar újságot járattunk, én most is járatok magyar újságot, a „Kárpáti Igaz Szó”-t, jár nekem Budapestről az „Új Élet”, Izraelből jár az „Izraeli Szemle” a mai napig, ez egy magyar nyelvű havi újság, Haifában adják ki. Az „Erec” jár Budapestről, kapom mindig rendszeresen. A szovjet éra alatt mindig járatam a „Népszabadság”-ot, a feleségem a „Nők Lapja”-t, most nem íratjuk ki ezeket az újságokat, mert nagyon drága, a postaköltséget is meg kell fizetni. Nézzük a magyar tévécsatornákat. Meg sokat olvasunk. Rengeteg könyvem van, elsősorban magyar és zsidó könyvek. Orosz újság is rengeteg jár.

1995-ben voltam Izraelben. Hárman voltunk, a lányommal és a vőmmel mentem. Bejártuk majdnem az egész országot: Tel-Aviv, Jeruzsálem, Názáret, északon, a Jordán folyónál is voltunk. Voltam a Golgotán, voltam a Vörös-tengeren, csináltunk egy kis hajókirándulást, nagyon szép volt. Nagyon tetszett nekem. Jó időben voltunk, szeptember vége, október eleje. Se nem hideg, se nem meleg. Fürödtünk a tengerben, jó volt!

1996-ban meg voltam Belgiumban, az öcsémnél vendégségben. Akkor még a felesége is élt. Ott is sok mindent megnéztem. Antwerpenben voltam, múzeumokban jártam, azt én szeretem, meg képtárakat nézni. Antwerpenben voltam a Gyémánt utcában. Az Atomiumot is láttam [Az Atomium az 1958-as Brüsszeli Világkiállítás híres építménye. Alapötlete az atomok bemutatása. A felépített szerkezet a vas 150 milliárdszorosan felnagyított térközepes elemi kristálya. – A szerk.]. Sok helyen jártam.

Voltam többször is külföldön, de nem mentem el. Valahogy voltak objektív és szubjektív okok is, engem mindig valami ide kötött. Szeretem Munkácsot. Minden testvérem elment, de én itt maradtam, így adódott a sors. Először is, mindig volt valami akadálya, hogy elmenjek. Előbb vártam, hogy a lányom befejezze az iskolákat. Aztán azt, hogy a fiam befejezze Moszkvában. Ő befejezte, a végén ők elmentek, mi maradtunk. Nincs itt nékem semmi bajom. Megvagyunk. Nem vagyok milliomos, de rendes családi élet, ami kell, minden megvan itt. És nyolcvankét éves korban hova menjek? Azt mondják, az én vonatom már elment. És a talpfákat is fölszedték, a síneket is fölszedték, már nincs vonatút hova menni. Jó ez itt. A gyerekekkel találkozunk, most is fognak jönni ide november elsejére. Én is megyek Magyarországra, nyáron voltunk a feleségemmel talán egy hónapig, tizenöt napot Pesten, a Dagály fürdőbe jártunk majdnem mindennap fürödni. Tizenöt napot voltam Győrben, a lányomnál. Minden rendben van. Nagy igények nincsenek.

Mindennap járok a templomba. Nem lehet mondani, hogy vallásos vagyok, de végül is emberek között vagyok. Ott az utolsó híreket, az utolsó vicceket, az utolsó pletykákat, mindent megtud az

ember. És mozgásban vagyok. Nem szabad, hogy az ember elhagyja magát. A kor mindig attól függ, hogy az ember hogy érzi magát, és hogy tartja magát. Most már lassan befejezem a nyolcvanhármat, és tessék! Itt megyek, jövök, és ha kell, udvarolok is!